

IZ RATNOG DNEVNIKA

3. februar 1943. — Već više od dve nedelje navaljuje neprijatelj svom žestinom na našu slobodnu teritoriju. Krajišnici ogorčeno brane svaki pedalj svoje zemlje. Opet počinje ofanziva. Napustili smo Prnjavor. Vraćamo se. Spasojevići, Karač, manastir Lipljane, Maslovare, Šiprage, Meline. U selu Dobretiću bili smo ponovo kod fra Željka, našeg starog poznanika. Razorao nas je dobroćudni fra Željko.

Posle povratka u Teslić i slučajnog ispetljavanja iz situacije u kojoj sam mogla biti zarobljena (Vlada Sekulić je spasio čitavu grupu koju je predvodio) učinila sam drugu, još veću grešku — otišla sam u Prnjavor i zadržala se, umesto dva, četiri dana. A zatim, što je najgore, otišla sam bez dozvole čak put Doboja. Politički komesar 1. proleterske divizije Fića Kljajić dozvolio mi je da idem u Prnjavor. Danka¹ i ja provele smo tri dana u Prnjavoru. Bile smo gosti stare apotekarice Finkelštajn. Starica je srdačno dočekala borce 1. proleterske brigade. Gostila ih je domaćinski. Mnogi su drugovi iz štaba brigade i bataljona svraćali u apoteku na razgovor i ljubaznu gozbu. Kada smo nas dve došle, zatekle smo kod nje drugarice iz naše Centralne apoteke i Miku Đorđevića. Stara je stavila proleterima na raspolaganje celu svoju apoteku koja je bila dobro snabdevena lekovima i zavojnim materijalom. Nas dve smo za sanitet 1. proleterske divizije uzele lekova i zavoja, koliko smo smatrale da nam je trenutno potrebno. Drugarice iz Centralne apoteke saniteta pri Vrhovnom štabu odnele su veći deo sanitetskog materijala, a ostavile koliko je bilo neophodno da bi apoteka mogla i dalje po malo da radi. Apotekarica je zamolila

¹ Danica Rosić, student prve godine medicine, moja sekretarica.

drugove iz štaba 1. proleterske brigade da povedu sa sobom i njenog sina Bruna, mladog apotekara, koga je majka nudila da bi ga zaštitila od pogroma hitlerovskih zveri. Stara je bila bosanska Jevrejka, a njen muž, poljski Jevrejin nastanjen u Bosni, naturalizovani Bosanac, koga nismo upoznali. Majka i sin govorili su pravilno, čistim bosanskim akcentom i osećali se Bosancima.

— Vodite sa sobom i moga Bruna, ponavljala je. Teška su vremena nastala i za nas i za vas Srbe i komuniste ... Ja sam stara. Možda mene i neće, ali moga sina sigurno će streljati. . . A rat je rat. Mnogi će poginuti, a neko će i ostati živ. . . Neka bog da da pobeđe komunisti. . . Moj će sin, u to verujem, ako pođe sa vama — ostati živ.

Bruno je bespomoćno stajao kraj majke sa rukama spuštenim niz telo, dok mu je stara spremala toplo odelo, vunenu potkošulju, debeli džemper, vunene čarape i zimsku obuću.

Pošle smo u štab 1. proleterske divizije, u operativnu jedinicu, dok je Bruno otišao u Centralnu apoteku saniteta pri Vrhovnom štabu u »pozadinu« — daleko od borbenih jedinica.

Uz put kad smo pošli prema Spasojevićama neki drug iz 1. crnogorskog bataljona saopštio nam je u poverenju da se priprema napad na Doboju. Htele smo i tamo da pođemo da bismo u divizijsku bolnicu ponele što više sanitetskog materijala. Ali, nije samo to razlog što smo pošli prema Doboju, već više zbog toga što je interesantnije biti bliže borbenim jedinicama nego u štabu divizije koji je donekle udaljen od položaja i događaja. Ponesene uspehom 1. proleterske brigade popesmo se uz put u neki mali luksuzni automobil, koji je vozio jedan kurir 1. proleterske brigade. Mala kola jurila su cestom put Doboja kad iz jedne kuće kraj puta izađe neka grupa proletera i dade znak vozaču da stane. Crnogorci su iz daleka poznali Danku i zaustavili kola.

— Po naređenju druga komandanta divizije, drugarica Julka hitno da se vrati u štab divizije — glasilo je naređenje.

Od njih smo čule da su Nemci kod Doboja žestoko dočekali naše jedinice i da Doboju neće lako pasti.

Žurile smo se u Spasojeviće. Pravac smo dobile od crnogorskog bataljona. Išle smo pešice nekoliko sati. Kad smo stigle blizu sela gde je bio štab divizije, videle smo iz daleka da su svi spremni za pokret i da tovarni konji polako odmiču. Odjednom, Danku primeti:

— Koča se vraća ... eno ga pred kućom ... Silazi s konja.
— Biće nama!

Gutala sam, spremna da dočekam uragan, jer sam svesna svoje krivice. Žurimo se nizbrdo. Gotovo trčimo. Približavamo se kući u kojoj me čeka Koča. Videle smo ga kad je sišao s konja i ušao žurno u kućicu. Kuća mala, niska. Prozori mali, neugledni ... Kad smo došle blizu kuriri nam šapatom saopštavaju:

— Drug komandant je strašno ljut. Poslao je po drugaricu Julku već dva kurira koji se još nisu vratili... Prolazim kraj njih i ulazim u kuću. Soba mala. Plafon gotovo da ga rukom dotaknem ... Koča sedi za stolom i gleda kroz prozor.

— Druže komandante, došla sam, kažem dovoljno glasno i stojim ležerno kraj vrata.

— Sta ovo znači, počeo Koča umerenim glasom. Tebe stalno treba juriti. Vratila si se u Teslić — da te čovek pita zašto!

— Zbog instrumenata, upadam neoprezno.

— Zar nisi mogla da pošalješ kurira po instrumente? A da si bila zarobljena? — upita povišenim tonom.

Ćutim i gledam mu pravo u lice.

— Otišla si u Prnjavor po sanitetski materijal, nastavlja on ironično, jel tako? ... A šta si tražila prema Doboju? upita jačim, prodornim glasom.

— Htela sam da nabavim što više medikamenata i zavojnog materijala za divizijsku bolnicu, odgovaram nesigurno.

— Neću da čujem nikakve izgovore... Jesi li razumela!

Klimam glavom u znak odobravanja, a on skoči sa stolice i zagrme ...

— Hoću li ja da evakuišem teške ranjenike za Centralnu bolnicu ili ti?

Učinilo mi se da od jačine njegovog glasa mala prozorska okna podrhtavaju u drvenim okvirima. Zar Koča može ovako da viče, pomislih i zagledah se u njega zapanjeno.

— Kad treba da počne evakuacija ranjenika iz divizijske bolnice tebe nigde nema. Zakasnila si više od 48 sati. Jel' jasno? — upita onim prodornim glasom, ali za nijansu niže.

— Jasno mi je, odgovaram, a obrazi mi gore.

On me pogleda, zastade za trenutak pa počeo da se šeta po sobi. Tišina nekoliko sekundi. Zatim nastavi sasvim mirnim glasom:

— Pritisak nije na nas, već na druge jedinice ... Pođi za nama i još noćas pripremi sve ranjenike za evakuaciju u Cen-

"tralnu bolnicu ... Mi produžavamo bez ranjenika, samo sa osobljem bolnice — reče Koča i naglo izađe iz sobe. Pred kućom ga je čekao njegov pratilac. Koča skoči na konja i odjuri u galopu prema štabu 1. divizije.

— Dobro smo prošle, šapuće mi Danka kroz prigušen smeh ... Moglo je biti gore ... Zakasnile smo ... Mogli su i da odu. ...

— Išle bismo za njima, nastavljam zamišljeno. Zar ti je prvi put da tražiš štab divizije ili neku jedinicu?

Pri povlačenju iz Lipljana primetili smo da nam je iz divizijske bolnice nestao doktor Benčina koji je sa nama pošao iz Jajca. Verovatno se sakrio. Neće da produži s nama. Zmajević i Sefik, oba domobranski lekari, zarobljeni u Tesliću, ovde su u divizijskoj bolnici. Tu je i Jup zarobljeni Nemač — bolničar. Veoma vešt i sposoban čovek. Odličan previjač. Zna da stavlja udloge i postavlja Kramerove šine. Da stavlja gips ... Kvalifikovani sanitetlija. Od naših je tu dr Radoš Vilotijević, lekar Sandžačke brigade i cela hirurška ekipa sa Đurom na čelu ... Otpremili smo ranjenike u Centralnu bolnicu. Produžujemo samo sa lakim ranjenicima — pešacima, koji će uskoro u svoje jedinice. Idemo na specijalni zadatak.

Kod fra Zeljka u selu Dobretiću našli su kuriri štaba 1. proleterske divizije na tavanu jednu pušku. Fra Zeljku je bilo neprijatno kada ga je Koča prekoreo jer smo mi »stari znanci iz skorašnjih dana«.

— Nije mi prvi put da vas primam u svoju kuću, kaže dobroćudno fra Zeljko. Ali istina je, sakrio sam pušku ... Ne znam ni sam zašto će mi ta puška ... Dobio sam je od mojih pretpostavljenih (verovatno katoličkog klera ili drugih autoritativnih ličnosti — ustaša, od kojih se fra Zeljko često ograđuje ...) Uхватili smo ga. Slagao nas je. Fra Zeljko je sada skrušen, neprijatno mu je.

Večera je kod fra Zeljka protekla bez šale. Ovaj put on nas je gostio, ali to nije bilo srdačno usluživanje kao pre izvesnog vremena. Naši su odnosi odjednom zahladneli. Razgovaramo zvanično. Kratko. Posle večere dižemo se i odlazimo na počinak. Ujutru, fra Zeljko je ustao rano. Ide po kući, smeška se — ali kiselo. Isprućujući nas obraća se Koči:

— Hvala vam, gospodine komandante, bili ste čovečni prema meni. Uverićete se i ubuduće da vam nisam neprija-

telj . . . govori fra Zeljko na kapiji svoga doma, izvinjavajući se zbog sakrivene puške.

— Videćemo, fra Zeljko . . . A ako ustaše prevagnu u vašoj duši? dobaci mu Koča pri rastanku. Fra Zeljko ćuti, smeši se. Gleda preda se pa u daljinu, pa opet u Koču i na kraju u sve nas . . .

— Neće, neće odgovara fra Zeljko nesigurno, neubedljivo.

— Doviđenja po treći put, dovikujemo mu, a on, stojeći pred kapijom svoje kuće, gleda za našom dugačkom kolonom sve dok nismo zašli za okuku.

8. februar. Prešli smo naglo veliki put. Prispeli smo u okolinu gornjeg Vakufa. Sela Jagodići, Bistrica, Vrsi. Juče sam bila u Gornjem Vakufu. Odsela sam kod stare Nikoličke. Pričala mi je da ima sina lekara i da je interniran u Jasenovac. Oni su Hrvati, ali Pavelić nema milosti prema komunistima.

Sedeći u sobi setila sam se moga Miše. Godinu je dana kako smo se rastali. Godina je dana kako te nema. Tuga i suze ne pomažu. Plačem retko. Još se nadam. Stalno mi se čini da ću te opet negde naći. Ukoliko vreme odmiče, utoliko više verujem da si živ . . .

17. februar. — Pre dve večeri napala je 3. divizija Prozor. Gruvali su topovi celu noć. Naši su ušli u grad. Zauzeli neke bunkere. Noćas nismo napadali. Nalazimo se u Pidrišu, jedan sat od Gornjeg Vakufa. Veče. Stab Prve proleterske divizije završio je večeru. Koča reda šahovske figure. Napolju se hvata mrak. U sobi gori petrolejka. Svi se zadubili u šahovsku tablu. Ja sam podalje i čitam »Rat i mir« od Tolstoja. Odjednom se vrata otvoriše i pojavi se visok, koščat čovek u dugom šinjelu. Crn, sa crnim dugim brcima. Na glavi mu crna šubara, a na usnama vedar osmejak. Učini mi se da ga ne poznajem. Zakoračio je u sobu. Odjednom, svi ostaviše šahovsku tablu, a Fića skoči sa stolice i pođe u susret pridošlici:

— Savo sokole! viknu Fića. Dva ratnika se zagrliše i izljubiše. Ostali se sa Savom srdačno rukovaše. Meni sinu kroz glavu: Sava Kovačević! Radosno su ga dočekali i Koča, i Fića, i svi ostali. Nude ga našom siromašnom večerom. On odbija. Ponudiše ga da igra šaha, a on se smeška i priča o situaciji oko Prozora. Ostavila sam »Rat i mir« i slušam Savu Kovačevića koji svojim lepim crnogorskim jezikom pesnički izlaže trenutnu situaciju naših jedinica. Razabrala sam iz njegovog izla-

ganja da traži naš brdski top, da njime udari na bunkere oko Prozora. Obećao mu ga. Rukovao se ponovo s njim i on ode zadovoljan. Kako je duhovit i vedar komandant 5. crnogorske brigade. Videla sam ga još jednom ranije . . . Sećam se . . . u Drvaru . . . On je sa svojim jedinicama u III ofanzivi ostao u Vrbnici kao zaštitnica teškim ranjenicima. Kada je neprijatelj navalio na Vrbnicu, Sava se sa svojom brigadom i teškim ranjenicima probijao do Krajine. Uz put su imali mnogo žrtava . . . Crnogorci i Hercegovci skupo platiše evakuaciju teških ranjenika do Bosanske krajine . . . Tada je poginuo Safet Mujić (hirurg Hercegovačkog odreda). Tada je ranjen u nogu Vojo Dukanović. Tada su mi u Drvaru doneli na nosilima junaka iz Nikšića — teško ranjenog Cerovića, sa prelomom butne kosti. . . I tada je u Drvaru Sava pričao potanko, isto ovako gotovo pesnički, ceo tok probijanja. Ali mi se učinilo da je bio mršaviji i mnogo stariji nego danas. Večeras je Sava vedar. Nasmejan. Duhovit, a prostodušan. Podseća na Capajeva . . . Meni je svaki naš partizanski komandant, kada je ovako hrabar i junak u naletu, Capajev. I Dugalić je bio sličan! . . .

Naša 1. proleterska brigada je na Solakovoj Kuli. Zatvaraju prolaz od Konjica. Sprečavaju neprijatelju prodor.

Rusi napadaju. Pre dva dana pao je Rostov, a 16. februara i Harkov. »Rusi u luđačkom naletu uleću u Harkov i biju se. Naši će ih odbiti« — vele Nemci u svom izveštaju. U štabu naše divizije radost. Naša je pobeda. Veliki dan slobode bliži se. Radost obuzima celu narodnu vojsku. Rusi pobeđuju. Mi se junački po Bosni borimo. Neprijatelju su dani izbrojani.

20 februar. — Proizor je pao 17. februara 1943. godine. Velikom žestinom navalili su Dalmatinci prve noći a iduće je naš brdski top razorio kulu i jako utvrđene bunkere. Sava je lično tukao topom . . . Capajev crnogorski. Grad je bio opasan bunkerima, a bunker žicama u 4 do 5 redi. Sa topom 1. proleterske divizije Sava je gađao sa 100 metara. Osim njega grad su tukle i naše haubice (divizion Vrhovnog štaba). Zauzeli smo Prozor — 900 Talijana nije moglo da ga odbrani, a nisu mogli ni da se povuku.

Iz Pidriša smo došli u Sokakovu Kulu. Popaljene kuće svedoče o zločinima Talijana. Nećemo ih žaliti, govore vojnici prolazeći preko zgarišta razrušenih i popaljenih domova razbežalih seljaka. Muko naša, ne ostade ništa — ni bravče, ni pše-

nica, ni hieb...« šapuću žene ojađene i u crne marame zabradene. Hodaju po zgarištu i traže može li se što spasti... »Jadi moji«, odjekuje kroz noć.

Prva brigada zauzela je Bradinu. Meštani su zauzeli Ostrožac. Idemo na Konjic. Haubice su tukle celu noć 19. februara, a 20. ujutru bombarderi su počeli da tuku naše položaje. Ceo dan bili smo izloženi žestokom bombardovanju, ali neprijatelju to ništa nije pomoglo.

Prozor je krcat hranom, magacini su prepuni. Pao je veliki plen. Talijani su se bili snabdeli profijantom za 3 do 4 meseca. Bili su uvereni da su se tako dobro utvrdili, da im naša vojska neće moći ništa, čak da navaljujemo i sa 40.000 ljudi. A pobeđeni su. Gladni su pobedili site. Porobljeni porobljivače. Sada imamo hrane u izobilju. Videla sam velike kolutove sira od 40 kg. Makarone, konzerve mleka, šećer, brašno, ulje. Brda džakova... Sada će bolnice biti šnabdevene hranom i odelom. Dobiće i jadni Banijski za svoje izgladnele, rekonvalescentne tifusare.

21. februar. — Mi smo u Golubićima, a bolnica 1. proleterske u Trešnjevici. Tri »štuke« iznenada doleteše i otpoče strašno bombardovanje bolnice. Jedan izviđač kružio je dok su »štuke« tukle posred kuća gde su bili smešteni ranjenici. Posmatrali smo iz Golubića ovaj strašan prizor. Izbrojali smo, 15 bombi je palo. Tri nisu eksplodirale. Sve su kuće razrušene. Kuća u kojoj je bio pionirski vod srušena je potpuno sa zemljom.

Dotrčali smo iz Golubića Fića, ja, Danka i Aleksa, pratilac. Bilo je 6 sati uveče. Slabo se videlo. Spuštao se mrak. Prizor je bio strašan. Gazili smo preko razrušenih kuća, hrpa dasaka, razbijenih crepova, gomile cigala, polupanog posuđa. Naši ljudi su izvlačili ispod greda i razvalina ranjene drugove, dok su Čarna i bolničarke previjale ranjenike. Ispred jedne kuće sedeli su Talijani. U neposrednoj blizini padale su bombe, a oni nisu hteli da se sklone. Bombe su kuljale iz njihovih aviona, a oni kao u ludilu nisu verovali da će im talijanski bombarderi doneti smrt. Poginulo ih je tada mnogo. Videli smo 9 unakaženih i proburaženih leševa van kuće. Jedan leš odleteo je čak na susedni krov. Jeziv prizor... Poginula su i 2 civila, a 3 su ranjena, dok su od naših boraca 2 mrtva, a 3 su nestala. Poginuli su ali i mi u ovom kršu od krvavih dasaka, maltera i mesa

ne možemo da raspoznamo. Imamo 14 lakše i 3 teže ranjena. Bura je fotografisao jeziv prizor. Ruševine, leševe, razvaline. Noćas smo radili celu noć. 22. februara u 3 časa ujutru bolnica 1. proleterske otišla je u Višnjevicu. Hirurška ekipa prošla je u 6 sati kroz Trešnjevicu. A štab 1. proleterske za sada se nalazi u Golubićima. Fića se još sinoć vratio. Ja sam ostala do kraja evakuacije.

Moj kum Velebit — Antončić oboleo od pegavca, ima visoku temperaturu. Sve meningalne simptome. Strašno je uznemiren. Govori bez veze. Cvrčak — njegova drugarica — neguje ga. Nju sam odredila da mu bude pratilac i bolničarka. Našla sam mu konja. On je težak slučaj. Ko zna da li će preboleti?

Štab divizije nas je obavestio preko kurira da bolnica krene u Višnjevicu, a ja i Danka, kada svršimo posao, da dođemo ponovo u Golubiće. U 6.30 spuštali smo se niz veliku stranu. Morali smo da pregazimo reku. Nije bilo hladno. Kad smo prešle na drugu stranu penjale smo se da bismo stigle do kuće gde je ostao štab divizije. U kući nismo nikog našle. Ni kurira, ni komoru, ni domaćine kod kojih smo odsele. Stekla sam utisak da su se ovi seljaci ustaški nastrojeni sakrili. Zurile smo ponovo niz kosu. Opet gazimo reku i vraćamo se na drugu stranu. Lutamo bez pravca. Tražimo naše. Nigde nikog ne vidimo. Lutamo evo već jedan sat. Tu u blizini mora da su negde... Konačno, evo intendanture 1. proleterske brigade. Pridružili smo joj se. »Spasle ste se, kažu oni. Eno tamo na 1 km vazdušne linije nalazi se neprijatelj.«

22. februar 1943. — Ostale smo od jutros od 8 sati sa komorom 1. brigade. Avioni su došli oko 10 sati. Bombardovali su neposrednu okolinu. Bacili su 7 bombi. Tri bombardera kružila su neprestano. Dve »štuke« bombardovale su čitavih 3/4 sata. Istovremeno su okolo letele još dve eskadrile sa po 3 aviona. Danas je prošlo 9 eskadrila i sve idu na naše položaje. Bombarduju nas jer misle da smo tu svi sa slobodne teritorije: i ranjenici, i Vrhovni štab i vojska. Ranjenici 1. proleterske divizije su u Višnjevici. Brinem se. Tamo je intendantura 1. brigade i Pionirski vod, i bolnica, a rekonvalescenti 3. brigade i hirurška ekipa. Strašno mnogo vojske je nagomilano u jednom selu.

U 14.30 časova šest »štuka« bombarduje Repovce i okolinu. Pola sata prolama se nebo od zuke aviona i detonacije.

Gledamo — pikiraju na selo i spravnjuju ga sa zemljom. Sedimo pod bukvom na strmoj strani jednog potoka. Gledamo besomučni let aviona. Slušamo detonaciju i stravičan fijuk »štuka«. Neprijatelj brani prugu. Mi smo razorili most kod Bradine. Zarobili smo 60 Talijana. Pobili 160, zaplenili ratnu opremu. Već treći dan bombarduju nas da bi nas oterali odavde.

Smirilo se nebo. Tišina. Ptice pevaju. Sunce greje. Kao da ništa nije bilo.

Danas smo spavali na suncu u tri maha, a u međuvremenu kad »štuke« naiđu mi se probudimo. One su se vraćale svaka dva sata i bombardovale Repovce.

Opet se čuje zujanje motora. Idu proklete »štuke«. Ovo je danas peto bombardovanje. U našoj neposrednoj okolini popucala su stakla na prozorima. Jedna bomba pala je blizu nas ali srećom nije eksplodirala.

U 4.10 sedmo a u 5.05 osmo bombardovanje. Užas. Kamen na kamenu nije ostao u Repovcima.

23. februar. — Na Ivan-<sedlu nezapamćene borbe. Kraljevački bataljon pod komandom Zivana Maričića jurišao noćas na nemačke položaje. Naši se probili borbom prsa u prsa. Uz užasnu kišu kuršuma i fijuk mitraljeskih rafala, Ivan sedlo nekoliko puta prelazilo iz ruke u ruke. Nemci su u besu otpočeli besomučno bombardovanje. Odzvanjala je planina od podmukle detonacije. Čas su Nemci jurišem vraćali svoje položaje, ali pre nego što su stigli da se utvrde, već su naši protivjurišem osvajali izgubljene pozicije. Nemci su hteli da namame naše u tunel i da ih nabiju u mišolovku. Proleter i se nisu dali prevariti.

Neprijatelj je navalio velikim snagama. Posle duge borbe osvojio je Ivan sedlo, a naši su produžili po zadatku.

28. februar. — Izgleda da nećemo preko pruge. Govori se da se Centralna bolnica vraća u Krajinu. Razrušili smo most na Neretvi. U Krajini stvari stoje dobro. Čuju se glasovi da će bolnica na levokrug i natrag. Ranjenici će ići u Liku, a mi na jug ...

1. mart. — Sa svih strana pritiskuju nas. S leđa od Krajine Nemci, bočno od Sarajeva Nemci, ispred nas od Konjica

Nemci, Talijani i četnici. Čini mi se da je najjači pritisak na 1. proletersku diviziju. Naši treba da izdrže najveći teret.

— Bitka sa neprijateljem nije gozba, ali bitka s Nemcima borba na život i smrt — kaže jedan partizan koji se vraća s položaja.

Juče do 9 časova evakuisali smo divizijsku bolnicu: 35 nosila, 70 konjanika, 60 pešaka, 16 pegavaca, 50 iznemoglih i rekonvalescenata.

Za nepuna 22 sata evakuisali smo sve. Za 35 nosila trebalo je 210 ljudi. Išlo je teško. Zičini ljudi su mobilisali konje, muškarce, žene, pa i decu. Izvršili smo zadatak. Laknulo nam je.

Avioni stalno kruže. Dok je bolnica bila u Budišnjoj Ravni iznosili smo i unosili, svako jutro i svako veče ranjenike na nosilima. Dugo je trajala ta procedura. Čuvali smo se bombardovanja. Personal koji nije zaposlen oko ranjenika peo se visoko u stenje. Avioni su kružili blizu nas. Po jednom dnevno izviđač je preletao iznad naših glava. Ipak smo dobro prošli. Nije bombardovao. Samo je mitraljirao. Ali, nikom nije bilo ništa.

Repovci su do temelja uništeni još pre četiri dana. Sinoć su bombardovali Gobelovinu. Danas oko dva sata bombardovali su opet blizu nas. Bili smo u Grepčanima. Neka crnogorska jedinica prolazila je mimo nas. Pored svojih boraca ide komandant Savo Burić. Smeši se. Hoda svojim sigurnim korakom, a kapa mu obešenjački stoji na vrh glave. Pričaju da je na položaju, u onoj kiši od tuča i olova imao vremena da se našali sa jednim nedovoljno hrabrim borcem. Izgleda da je Savo primetio za vreme borbe i bombardovanja da je moral u ovoga popustio. Posmatrajući ga, a znajući da njegovo držanje može da nanese štete jedinici, Savo uze kamen i u toku borbe kada je sa svih strana letelo gvožđe, kamenje i busenje, udari ovog u leđa.

— Druže komandante, ranjen sam . . . druže komandante, vikao je partizan.

— Drugovi, izvucite ranjenika, povika Savo kada je borba već jenjavala.

Neka jedinica, verovatno Kragujevčani, smenjivala je Crnogorce na položaju. Savo je pošao za borcima koji su na čebetu izvlačili »ranjenog« druga. U zaklonu, gde zrna ne biju, bolničarka je rasekla šav na odelu »ranjenog«. Digli su mu košulju. Zagledaju. Rane nigde nema.

— A gde si ranjen, zapita Savo ozbiljno.

— Tu, evo tu. .. Evo teče.... I ne dovrši, jer je pipajući mesto gde je mislio da je ranjen, opipao nepovređenu kožu.

— To si se ti oznojio, druže! Nije ni čudo — reče Savo i ode dalje.

Razišli su se i ostali, a bolničarka je ostala da zašije šav. Borac se žalio:

— Neću više u jedinicu... Moliću Fiću da me prebaci u drugu brigadu ... Ne mogu od stida ...

Bolničarka je pokušala da ga uteši, ali nije uspela... On se uputio u Stab divizije s molbom za premeštaj.

Nalazimo se u Šćipu. Naređen je pokret. Divizijsku bolnicu evakuišemo. Idemo ne znam ni ja kuda.

Srbiju su Bugari okupirali. Nemci nadiru sa svih strana — od Konjica, Ivan planine, Bitovnje. Naši su zaplenili tenk. Bar tako pričaju borci iz 1. proleterske. Kažu da je 5. bataljon 3. sandžačke brigade bio junak dana. Videla sam nemačku zabavnu literaturu. I dnevnik u kome piše: »16. II bio sam u Valjevu ... Ozbiljno smo rešili da uništimo patrizane. U Rusiji je stvar vrlo mučna... Stala je ofanziva ... Skupljamo sve svoje snage u bazenu Dnjepra. Biće velikih bojeva. Teška situacija na našem frontu.«

3. mart. — Napustili smo okolinu Konjica. Po noći i otopljenom snegu idemo velikim kolonama put Prozora. Konji upadaju u dubok sneg. Teško se izvlače pod tovarom. Idemo niz litice, niz i uz brda. Oko reke Neretvice penjemo se u beskonačnoj koloni — bolnica, ranjenici i rekonvalescenti. Sela Košpe, Lokve, Kruščica, Solakova Kula. Stižemo u ponoć, a u 7 sati ujutro krećemo dalje. Danas smo osvanuli u selu. Produžavamo za Košpe. Naše jedinice idu ka Vakufu. Došla je i 2. divizija. Putuje kamionima. Zaplenila ih je od neprijatelja. Na terenu gde je operisala pao je bogat plen. Pored ostalog zaplenili su i mnogo municije. Ratuju protiv Talijana i četnika, a 1. proleterska bježe sa Nemcima. Tvrđi orah!

Pred nama u Uzdolu nalazi se Centralna bolnica. Imam utisak da su svi hteli preko pruge u istočnu Bosnu. Nije nam uspelo. Sada smo u trouglu. Treba razbiti Bugojno ...

Košare. 12 aviona bombarduje našu blizinu. Stalno kruže iznad naših glava. »Štuke« zavijaju, mitraljiraju i bombarduju. Grokću kao svinje. Još jedan sunčan dan pun nervoze i neiz-

vesnosti. Stab divizije je tu. Samo nema Fiće i Koče ... Ostali članovi štaba rasporedili se na izvesnom odstojanju. Razišli smo se po šumi i potoku. Opet avioni besomučno kruže. Ranjenici su daleko. Ostavila sam ih u Solakovoj Kuli i Kruščici... Samo njih da ne bombarduju. Imam 199 ranjenika. Od 36 nosila sada imam 28, 76 konjanika, a svi ostali su pešaci.

Živimo u šumi. Februarski i martovski dani puni su sunca. Toplo je. Samo noću spavamo po kućama. Suma je gola. Po stranama kosa sneg, koji je na sunčanoj strani okopnio ... Sedimo rastureni i kamuflirani da nas ne primete iz aviona.

Okolina Prozora je zaražena pegavcem. Svaku kuću u koju ulazi vojska da prenoći ribamo, a pod parimo. Zaštićujemo se da nas ne pokosi zaraza. Pegavac je postao saveznik fašizma ... Kod nas u 1. diviziji nema ga mnogo ...

4. mart. — Bližimo se G. Vakufu. U Ljubuncima je hirurška ekipa. Mi smo u Mračaju blizu Laništa. 9 »štuka« u dva maha bombarduje naše položaje. Odbili smo neprijatelja. Sada se oslanjaju svega na dva uporišta. Sa dva tenka izašli su na put Prozor — G. Vakuf. Naš protivkolac bije.

Sada je 2.30 popodne. Borba je žestoka. Kada avioni kruže borba prestaje. Sinoć smo prošli kroz selo Cvrče. Ono gori u opštem požaru — 20 kuća gori istovremeno (20 požara sam. izbrojala), 20 porodica ostalo je bez krova. Neprijatelj je bombardovao 3 dana ovo malo mesto, a juče po podne oko 4 sata bombarderi su ga zapalili. Tu je bila bolnica 1. proleterske divizije i deo Centralne bolnice. Ali su svi bolesnici i ranjenici još od ranog jutra izašli u šumu i brda. I seljaci. U selu je ostalo svega 12 konja dalmatinske brigade i svi su pobijeni.

Seljacima je propala sva hrana. Ambari sa žitom i kukuruzom gore. Noć tamna. Ostavljamo zapaljeno selo. Okrećem, se još jednom. Jeziva slika. Idemo ... Pred nama u daljini opet svetlost, opet požar. Gori drugo selo. Gore sena, štale, staje. Zene nariču, kroz mrak se čuju bolni glasovi. Idu senke žena i dece prema vatrama. Deca pište. Ljudi skamenjeni tužno gledaju kako dogorevaju ostaci domova. »Dušmani pustoše po našoj Bosni! Kukavna Bosno«, tuži jedna udovica.

5. mart. — 9 »štuka« bombarduje Lanište i put prema Prozoru. Čuje se strašna detonacija. Zavijaju besomučne sirene »štuka« a naši borci na položaju sede kao ukopani i ne daju

neprijatelju napred. Iako su bombardovanja uporna, imamo malo žrtava. Borbe se stalno vode. Čuju se laki i teški mitraljezi. Čujem »brede« i »švarcloze«, a negde malo dalje eksploziju bacačkih mina. Noćas su se čule haubice celu noć. Jutros isto. Ona dva neprijateljska tenka tuku iz mitraljeza i malog topa. »Štuke« neprestano nadleću i zasipaju bombama.

6. mart. — U Seocima smo proveli 2 dana. Noću u selu, danju u šumi, u jednoj pećini. Sva sela oko Gornjeg Vakufa, a donekle i oko Bugojna, bombardovana su iz dana u dan. Juče je 18 aviona (9 »štuka« i 9 »dornijera«) sejalo užas po ovim selima. Palili su kuće, rušili i ubijali kako koga stignu. Ko se blagovremeno sklonio u zaklon i pećinu, spasao se . . . Sada sam sa štabom divizije. Naš kuvar Stupar poginuo je juče u Seocima ložeći vatru za večeru. Bolnica iz Solakove Kule došla je u Voljevac. Vraćena je zbog teške situacije prema Prozoru. Mi smo dobili naređenje za pokret i stigli u Mejnik. Dobrošin i Mračaj su porušeni i popaljeni. Narod unezveren beži od kuća. Katolici proklinju ustaše.

— Insan vrda tamo amo, dok mu ne zapale kuću, veli jedna seljanka. Sada je sve gotovo . . . Ode sve do vraga . . . Sada idemo svi sa vama.

11. mart. — Pre tri dana tenkovi su iznenadili naše i došli blizu sela Voljevca. Most na 500—600 metara pred tim selom bio je srušen, pa je izgledalo da neprijatelj neće moći u selo. Bolnica 1. divizije se lakšim ranjenicima bila je smeštena u Voljevcu. Kad su se pojavili tenkovi, kroz selo se munjevitom brzinom proneo glas i svi partizani, ranjenici i seljaci poleteše glavom bezobzirce iz sela u brda. Tamo su našli spas. Niko nije zarobljen.

Ja sam tada išla Veljku² u Vrhovni štab da tražim kamione za brži transport ranjenika. Kada sam se vratila u Mejnik čula sam za ovu vest pa smo Danko i ja odmah krenule u bolnicu u selu Valjevac. Ranjenici i borci objašnjavali su mi kako i dokle su došli tenkovi. Divila sam se proleterima kako su uspeli da umaknu. Bolnicu smo evakuisali prema Dugama. Ovde su borci na položaju, a Danko i ja vraćale smo se same. Trebalo je stići ponovo u Ljubunce, ali okolnim putem preko jaruga.

Predveče smo stigle u selo Here i tamo našle sanitet 3. sandžačke brigade. Odsele smo kod Radoša Vilotijevića le-

² Pavle Ilić.

kara ove brigade. Danka je ostala u Herama, a ja sam na konju otišla u Ljubunce. Kada sam svršila obilazak bolnice vraćala sam se sama. Noć se već bila spustila. Jašem na konju. Konj po mraku bira gde će kozjom stazom da stane. Sigurna sam u svoga konja. I u put kojim idem.

Zora ... Sviće ... Danka i ja ustajemo i krećemo u Duge ... Prethodne noći bila sam u Dugama. Tamo smo skupile sve ranjenike Prve divizije da bismo ih uputile u Lug... Opet prolazimo kroz Duge. Moji ranjenici i bolnica 1. divizije — svi su na okupu u Dugama. Tražim od štaba da ih uputi odmah u Lug. Posle dužeg ubeđivanja sporazumeli smo se i bolnica je krenula. Avioni nadleću nad Duge. Na trgu je oko 120 do 150 ljudi sa fesovima na glavi. Izašli i stoje kao da očekuju nekakav zbor. Izviđač izviđa. Ovde je veliki krkljanac. Tumaraju i partizani tamo-amo ... prolaze ranjenici, skuplja se zbeg. Ubrzavam evakuaciju bolnice.

Odlazimo iz Duga ... Udaljujemo se ... Posmatramo okolinu ... Neposredno oko Duga, divna su skloništa ... Pećine ... Šuplje stene ... Ali se niko ne sklanja. ... Čudni ljudi. ...

Odmakli smo daleko. Čujemo kako avioni mitraljiraju Duge ... Da li će bar partizani koristiti pećine? Ili će nam ovo mitraljiranje doneti nove teške ranjenike!

Došli smo u podne u Lug. Ovde je puno ranjenika. Tu je sada bolnica 1. i 2. divizije i delovi Centralne bolnice. Sve je puno.

Pošto smo prezalogajili, pošla sam da razgledam okolinu. Proleće osvaja prirodu. Drveće pupi. ... Trava počinje da zeleni. Voćke samo što se nisu probudile ... Dolazi proleće ... Idem prema reci. Rama srdito huči. Gledam. Prskaju penušavi valovi. Stotine miliona valova. Stotine miliona vodene energije odlaze u nepovrat. Čudne su ove planinske reke. Opasne i stravične, a ipak tako divne. Gledam belu penu i sitne kapljice razbijenih i rasprskanih valova koji užasnom snagom udaraju o obalu i podvodno stenje. Gledam i odmaram se. Nebo je čisto. Aviona nema. Nekoliko minuta zaboravljam da je rat.

Nema nama mira ni odmora. Evo izviđača ... Evo dolaze bombarderi... Opet užas ... A kako je našima na položaju? Sada njih bombarduju ... Biju Nemci... biju i položaje i prostor kojim se povlače nepregledne kolone ranjenika i bolesnika ... Trčim natrag svojoj bolnici. Avioni bombarduju cestu i

našu okolinu. Sunce je visoko ... »Štuke« pikiraju. Bombe praste ... a noć brzo neće doći. Avioni kruže. Odlazimo pod Ramu, upućujem ranjenike i bolničarke u pećine na obali Rame da tamo čekaju dalje naređenje za pokret. Gledamo iz Luga. Avioni bombarduju Duge i cestu oko Prozora. Dugo nam je vreme ... Jedva čekamo da naiđu kamioni koje mi je obećao Veljko... Jedan deo konjanika — ranjenika odlazi natrag u Ščipe. To je prvobitna direktiva. A nosila Centralne bolnice idu u Jablanicu. Pada večer. Još se oko 200 ljudi — ranjenika nalazi u Lugu ... Krećem ponovo sa Dankom u Prozor Veljku zbog kamiona. Prozor je potpuno razrušen još pre dva dana. Videla sam ga prvi put prekjuče. Bio je sunčan dan. Bombarderi su nemilosrdno bombardovali grad i sistematski razarali kuću po kuću. Kada smo išli kroz grad videli smo gole zidove razrušenih kuća i požar. Danas su opet nemački bombarderi bacili nekoliko zapaljivih bombi. Večeras u prvi suton, približavajući se gradu gledam kako gori Prozor i Duge. Opet prolazimo kroz popaljeno i razorenu varoš. Tražimo Veljka. Vrhovni štab se smestio negde na periferiji. Našli smo ga. Kada sam prišla Veljku saslušao me je i reče:

— Odmah će doći kamioni, drugarice Julka ... Ali, greška je što nismo sve ranjenike uputili u Jablanicu... Od Ščipa preti opasnost...

Opet promena marš-rute ... Na to smo navikli... To tako često biva u ovoj vrsti ratovanja, kada se situacija iz časa u čas menja.

Vraćamo se iz Prozora opet u Lug. Šaljemo dva kurira da što hitnije vrate ranjenike iz Ščipa u Jablanicu. Ali, na sreću još kuriri nisu daleko odmakli, a Zića i ja već smo saznali da su se svi konjanici — ranjenici pridružili Sofiji Pekić koja je krenula u Gračanicu prema Jablanici.

Kamioni, konjanici, pešaci, sve je u pokretu. Od juče, 10. marta, više nikog nije bilo u selu. Poručili su nam iz Vrhovnog štaba da će štab 1. proleterske divizije proći kroz Lug. Mogli bismo da ih sačekamo ...

Gledam kolonu izbeglica iz Banije koja prolazi kroz selo. To je 16. banijska divizija. Imam utisak da su borci premoreni i iscrpeni. Jedva se vuku ... Neorganizovana jedinica ... Ne, nije tačno! Oni su samo bolesni ili rekonvalescenti od tifusa, izglednili, apatični. To nije vojska za ratovanje. Njima treba

oporavak. Ali, mi ovoga puta nismo u stanju da im pružimo uslove za odmor. Teško banijcima!...

Avioni kruže. Ne ostaje nam drugo nego da krenemo i mi. Otišli su ranjenici. Otcepljeni smo od naših. Sami da ostanemo u Lugu... Zašto? Krenuli smo. Idemo cestom. Nailazimo na 6 ranjenika koji leže u nosilima u jarku kraj puta, a sa njima 8 Talijana i jedan naš borac čuvar. Suve, bolesne, žute ruke pružaju se put nas.

— Julka! povedi nas .. Mi smo iz tvoje divizije ..

— Julka, i mi smo tvoji.

A nisu bili iz 1. divizije. Od njih 6 četvoro je bilo iz Druge, jedan Banijac, a svega jedan iz 1. divizije. Jeziva slika... Zmarci me podilaze. Prilazim im. Umirujem ih. Obećavam da ću se vratiti s kamionima i prebaciti ih u Jablanicu. U ušima su mi promukli nemoćni glasovi.

— Julka, ne ostavljaj nas ... Vрати se ... Održi reč!

Suze samo što mi ne grunu. Savlađujem se. Produžujem put. Mašem im rukom ... Okrećem se ... Dovikujem:

— Vратиću se, vратиću se.

Idemo pešice. Širokim drumom jure kamioni sa ranjenicima Centralne bolnice. Prošla su do sada tri, jedan za drugim. Kraj puta u šumarcima leže bolesnici i ranjenici. Prolazimo kraj njih. Čujemo opet glasove.

— Julka, ne možemo dalje.

To su oni koji su došli iz Ščipa pešice, a ima ih koji su došli na konju ali su im i konji iznemogli od gladi i umora.

Zurimo se da pronađemo nekog iz Vrhovnog štaba i tražimo kamione ... Kraj ceste u jednoj kući nailazimo na Crnog ... Ispričala sam situaciju sa ranjenicima na nosilima. Bez jedne reči dao mi je veliki kamion. Kroz nekoliko minuta sakupila sam sve svoje invalide kojima sam pre nekoliko meseci u Ataševcu amputirala noge. Natrpala sam pun kamion. Tu su bili Dorđe Roković, Mile Šobot, Mali Mrgud, Sakan, Halid, Midrag Brka i dr. U putu prema Jablanici pevali su mi moju pesmu: »Po Bosni se podignula raja« ... Vratila sam se ponovo kamionima. Spasla sam one na nosilima. Slučajno su naišli drugovi iz komande Prozora. Jedva sam izmolila 16 ljudi da prenesu preko mosta svih 6 nosila. Juče su avioni bombardovali most i oštetili ga. Danas ćemo mi i taj most i još neke pre njega da razrušimo i popalimo.

U Jablanicu sam odvela 2 kamiona ranjenika. One sa amputiranim nogama i teške sa 6 nosila. Jedan od njih umro je na putu.

Naš Vrhovni štab ulaže mnogo truda da spase sve ranjenike. Daju sve od sebe ... Jutros su svi iz Gračanice otišli u Jablanicu. Od jutros aviona nema. Sada je 8,45 časova. Sandžaklije su sinoć iznenađene, a Jakić za malo nije nastradao. A i ja, da nemam onoliko sreće otišla bih pogrešno. Fića me već po drugi put upućuje baš u pravcu neprijatelja. Sprečena poslovima, ostala sam kraj ranjenika. Kurir Grubiša otišao je u pravcu štaba, a ja sam ostala sa kamionima i ranjenicima. I štab naše divizije zamalo nije nastradao. Bilo je jurnjave. Hirurška ekipa i divizijska komora bile su u s. Donje Vasti. I za njih je situacija bila kritična. Pisala sam Đuri i tražila odgovor. U ovakvim probijanjima ljudi najviše propadaju.

Zorom rano ili kada padne mrak prebacujemo ranjenike preko Neretve. Duboko u kanjonu leži improviziran viseći most — stari su naši porušili i na istom mestu podigli su žičani sa daskama... Po danu kruže avioni, bombarduju Jablanicu i traže most. Pada mrak. Nebo je puno zvezda, ali bez mesečine ... Čuju se kamioni. Kroz noćnu tišinu odjekuje huka motora. Soferi već koju noć ne spavaju. Prebacuju teške ranjenike. Oko Neretve, u Konjicu i okolini, i put Prenja, svuda su četnički i nemački položaji. S leđa, od Prozora, nadiru Nemci. .. Jablanica je kazan u kojem ključa i vri. Talijani su potučeni i najureni. Mnogi su zarobljeni. Sada nose naše teške ranjenike. Još smo u Jablanici. Duž Rame i Neretve doskora su se nalazile naše bolnice. Najveća i najmnogobrojnija je Centralna. Tu su i pozadinski radnici. I narod: zbeg iz Krajine, Livna i Prozora. Idu uz bolnicu, s nama.

Noću gore stotine vatri oko Jablanice. Ljudi šćućureni leže uvijeni u čebad, šatorska krila ili prosto skupljeni u klupče u svojim šinjelima, sede na goloj zemlji ili kamenu. Ranjenici na nosilima dobro su upakovani. Većina nosila je u kućama. Poneka, manja grupa ostala je pod vedrim nebom. Inače, sve kuće duž drumu na 2 km od varošice Jablanice bile su pune najtežih ranjenika i tifusara. Kroz noć se povremeno čuju glasovi.

— Drugarice podigni me ... Daj vode ... Pokri me, zima mi je ... Kad će pokret...

Bolničarke neumorno trče oko ranjenika. Za njih je i noć dan ... Odmora nema ... Tek što zadremaju — neko zove. Teška noć primiće se kraju. Počinje priprema za previjanje ranjenika. Jedna grupa donosi zavojni materijal, druga sterilise i kuva instrumente, treća pere i iskuvava zavoje i gazu.

Lekari i bolničarke pregli su na posao. Ekipe za previjanje ranjenika žurno rade. Sve su bolničarke ozbiljne i umorne, ali su ostale marljive i hrabro izdržavaju napore.

Uz put sam čula od Bose da je Milesa³ danas odgovorna bolničarka u jednom konjaničkom ešelonu Centralne bolnice. Ostavila sam je u Otaševcu oktobra 1942. godine, a posle izvesnog vremena postala je glavna sestra — bolničarka i upravnik bolnice u Slatini. Usred šume u okolini Drinića, u drvenim kućama koje su sagradili seljaci Krajišnici za naše ranjenike, bilo je smešteno 100 do 120 ljudi. To su bili uglavnom lakši ranjenici i rekonvalescenti kojima je bio potreban oporavak. Dvaput nedeljno dolazio bi u obilazak lekar, a Milesa bi mu referisala o svakom ranjeniku ponaosob. To je bilo onda ... A sada?

Prešli smo Neretvu. Desno je Krstac, a levo Dobrigošće. Levo su smešteni teški ranjenici, a desno pegavci. U brdu, u sitnoj šumi, svuda su razmeštene bolnice raznih jedinica. Sa svih strana čuju se borbe. Dan je vedar, nigde oblaka. Zaštekću mitraljezi pa se pritaje. Zatim opet pojedinačni pucnji. Čuje se zuka avionskih motora. Pokret... Avioni su počeli da napadaju...

— Rastojanje, drugovi... Nosimo ranjenike u šumu — čujem glas koji mi se učini poznat. Kraj jednog drveta stoji devojka u plavoj majici okrenuta leđima. Poznat mi je stas. Konture tela... Gledam. Prilazim joj.

— Milesa, viknem. Ona se okrete i potrča mi u susret. Zagrlila sam je, a i ona mene. Moja Milesa! Oči joj zasvetleše. Nasmeja se kroz suze. Steže mi se srce.

— Dugo se nismo videle, Julka!

— Dugo... četiri — pet meseci.

— Uželega sam te se, prošapta umiljato.

— Da... I, ne završi...

— Da popričamo?

Nad našim glavama stravično zahukta bombarder. Trnci prolaze kroz telo. Fijuk vazduha i šuštanje grana bukve pod kojom smo stajale. Bombarder je dodirnuo krošnje drveća...

— Lezi... Lezi tu kraj mene, viknu Milesa i povuče me, kao da želi da me zaštiti svojim telom. Avioni izručije tovar nekoliko stotina metara dalje od nas. I odoše.

³ Milesa Stanojević, iz Družetića kraj Valjeva.

— Navikla si da se staraš o ranjenicima, pa čuvaš i mene, kao da si starija od mene, dobacujem joj kad je prošla opasnost.

— Sada si ti u mojoj bolnici, reče Mlesa i smeši se. Dosta si ti mene čuvala!

Avioni odoše u pravcu Krsca. Gledamo, bombarduju kuće u kojima su ranjenici. Padaju bombe teške 500 kg. Vidi se posle eksplozije veliki dim. Čuje se detonacija. Vrisak i jauk. Mlesa bleđa, sa užasom na licu, gleda u pravcu sela.

— Opet su stradali naši najteži ranjenici... Idem... Moram da vidim šta je bilo... I, polete trkom niza stranu. Sedeli smo na tom mestu još 10—15 minuta, a zatim krenusmo sa bolnicom 1. proleTERSke divizije. Dok se udaljujemo stazom čujem izdaleka: »Mlesa... previ me, Mlesa... Opet sam ranjen...«

17. mart. — Naši su napustili Jablanicu i onu stranu Neretve. Ranjenici su evakuisani iz Jablanice u Krstac, odakle se preko velikih krševa povlače prema Jasenovcu, Ingradu i Visu. More bolesnika i još više ranjenika. Teških ranjenika na nosilima ima oko 250, konjanika preko 1000. tifusara i pegavaca više od 2.000, pešaka mnogo. Na putu od Neretve prema Krsu nailazimo na mnoge leševe. Poumirali su mnogi ranjenici i tifusari od teškog napora. Ali, srećemo još više bradatih četnika koji su hteli da nam se ispreče na putu i ne dozvole prelaz preko Neretve. Gadno su se tukli, ali su uglavnom najureni. A mnogi su ostali uz Neretvu »na večnoj straži«.

U Krsu je poginulo 9, a ranjeno 15 ranjenika. Danas su nas ponovo bombardovali, ali niko nije poginuo. Bombardovane su Brezne. Tamo su ostali teški ranjenici naše divizijske bolnice i hirurška ekipa. Štab divizije povukao se malo uz stranu, zato nas bombarderi nisu pronašli.

Koča, Đido i Vlatko otišli su pre pet dana na pregovore o razmeni zarobljenika. Naši su na položajima na jedan sat, a negde i na pola sata od Konjica. Neki dan sahranjivali su u Konjicu satnika poginulog kod Ostrošca. Naši su gledali sprovod. Top. Na njemu lafet. Pratinja — tenkovi. Pešadija. Parada. Oni ne pokušavaju da pođu van grada. Naši uporno čute. Ali, ako bi neprijatelj pokušao da proдре iz grada, osvetili bi mu se.

Harkov je pao ponovo neprijatelju u ruke. Izginulo je 60.000 Nemaca. Na severu Sovjeti napreduju. 90 km su od Smolenska.

30. mart. — Put kojim smo se evakuisali strašan je. Pred nama je bila ogromna neprohodna planina Prenj. Prelaz preko njega zapamtili su i ranjenici i zdravi. Penjali smo se i upadali u sneg. Jedva smo se izvlačili. Izgledalo je da ovom bespuću kraja nema. Kolona je odmicala polako. Padamo, dižemo se. Sanjivi i umorni jedva odmičemo. Čekamo da se smrkne, ier ćemo se samo noću malo odmoriti. Po danu ljudi pretrčavaju čistinu i to na velikom rastojanju. Teške haubice tuku već nekoliko sati put koji moramo svi da prođemo. Preko čistine pretrčavaju ljudi, mazge, tovarni konji. .. Najgore su postradali apotekari Centralne apoteke. Namučili su se, ali je najstrašnije bilo kada je jedna topovska granata pogodila i u paramparčad raznela toware sa sanitetskim materijalom. Nema pozadine u partizanskom ratovanju.

U Bijelu su nam jednog dana došli parlamentari — Švabe {oficir gestapovac i dva vojnika), a kod škole, gde je poginuo »španac« Sarić, ostalo je još 12 Nemaca — njihova pratnja. Ovih 12 došlo je da nosi nekog ranjenog Nemca koji je pao u naše ropstvo. Uz put od škole do kuće, gde je bio štab 1. divizije, niko ih nije zadržao. Izgleda da ih niko nije ni primetio dok su dolazili prema štabu. Noć. Imali smo partijski sastanak. Bio je prisutan Đido. Iznenada, u sobu banu Dalmatinac Tonči. Išao u patrolu i sav zadihan dotrčao natrag.

— Idu Nijemci... Idu ... i pivaju. Svi skočismo kao opareni i izletesmo iz sobe. Đido se doseti. Očekivao je njihov dolazak. Pride Tončiju i zapita:

— A šta pjevaju Nijemci?

— Pivaju, družo Đido ... Pivaju ... ovaj ... par-la-rnen-tar ... Par-la-par-la-menta-metar ... Tako će biti nekako.

— A ti? upita Đido.

— Ja doša da javim štabu — kaže Tonči i razrogači oči. Svi prsnuše u smeh.

Đido i Koča se povukoše da nešto razgovaraju povodom dolaska ovih Nemaca. U to stigoše Nemci. A mi, kao da smo ih očekivali. Svi smo bili pred kućom. Onaj oficir od 22 do 23 godine, gestapovac, približi se i otpoče razgovor. Đido mu je govorio, a prevodilac prevodio: »Ovo je pukovnik i pokaza na

Savu Orovića, a ovo je inženjer i pokaza na Plavog (Mijalka Todorovića). A ovo je profesor univerziteta, i pokaza na Pavia Savića. Ovo je lekar, pokaza prstom na mene.

— Ovde ima i žena, upita gestapovac smešeći se. A Vi, šta ste po zanimanju, pita me oficir na nemačkom.

— Ja lekar — odgovaram.

— Dajte mi vaš znak sa kape za uspomenu, zatraži Nemač mac moju petokraku sa srpom i čekićem.

— Ne, ne mogu da vam dam. To pripada meni, a ne mom neprijatelju, dok sam živa. A vaše je ono, nacional-socijalističko. Hakenkrojc.

— Da. Hoćete da menjamo? . . .

— Ne, nikada, odgovaram ljuta.

— Molim lepo . . . Šteta što se mi bijemo, obrati se Nemač mac Koči... Što ratujemo . . . Vi ste svi tako fini, kulturni ljudi. . . Đido je ostao s njim da razgovara. Svi se povukosmo. Sutra u noć spavala sam kod hirurške ekipe. Oko ponoći probudila nas je pucnjava. Sa svih strana čujemo puške, negde dalje čuje se bacač.

— Đuro! viknem — pucaju blizu. Svi skočismo i pođosmo put štaba divizije. Tamo su svi bili na nogama i vrlo nervozni.

Dobili smo pravac. Idemo. Đura mi je dao svog konja. Dva dana imala sam temperaturu 39,5. Bila sam žedna, a vode nigde nije bilo. Jela sam sneg kada smo prelazili preko Prenja. Bio je naoko beo, ali zagađen. Dok su nas »štuke« vijale na jednoj ravni legla sam i zaspala, tada sam se prehladila. Nos mi je zapušten, krajnici otekli, temperatura visoka, ali se ipak mičem.. Idem pešice. Sve dalje. Svi štap ski konji dati su za ranjenike. Zato sam došla kod Đure. Jedva sam se vukla. Koča me jemputio u hiruršku ekipu, a Đura me naterao da uzjašem konj\$Tsada sam manje umorna. U s. Borci savladala sam grip i kljavicu i ponovo sam zdrava . . . Više nas ne gone »štuke« ni »savojè'«.

Kod Bijele su naši potukli Nemce. Gajovi bombaši naneli su im velike gubitke. Pali su Nevesinje sa četničkim magacinima i Ulog i Kalinovik. Sve smo to čuli kod Boračkog jezera. Biće hrane za naše gladne i iznurene tifusare. Kod jezera mi je Fića saopštio da smo mi zaštitnica i da mi je dužnost da se pobrinem da se pokupe svi tifusari i rekonvalescenti koji su zaostali iza Centralne bolnice. U školi kod jezera dobili smo nešto

a

brašna od Sandžačke brigade i nešto mesa od intendanata, pa su kuvari počeli da spremaju cicvaru. Danka je otišla u potragu za hranom.

Nekoliko partizana iz bolničarske čete, dve bolničarke i ja otpočesmo da skupljamo tifusare. Grdne smo muke videli. Ova suluda gomila ljudi razmislila se po šumama, zavukla se pod borove. Odmakli se od puta pa ih je teško naći. Pretražili smo okolinu u neposrednoj blizini ove škole, planinske kuće (ni sama ne znam šta je ovo gde smo se smestili). Pomažu nam naše jedinice 1. proleterske brigade. Svi šalju ove nesvesne ljude, koji lutaju gladni i traže što za jelo, u ovu bolnicu koja je uz samo jezero. Prozori na ovoj kući svi su polupani. Vrata iščupana. Demolirana. Ali je ovo ipak nekakav zaklon. Tifusarima su bolničarke upalile vatru i oni se greju. Jutro. Napolju hladno. Ulazim u prvu prostoriju i slušam mlade ljude kako u sumračnom stanju vode ovakve razgovore:

— Bježi, daj da se ogrijem i najedem, vidiš da propadam od gladi. Oni jedu . . . Video si trpezu punu đakonija . . . Zaklali moje jare što sam vezao konju za rep.

— Ti si lud, beži, ti si tifusar . . . Ljudi, ovaj bunca!...

— Ovaj nije za nas . . . Beži, čoveče . . . Drugarice, došao neki tifusar . . . Teraj ga . . . Zaraziće nas.

Guraju se. Tiskaju jedan drugog. Svaki je svet za sebe.

— Mir drugovi, viču bolničarke. Ne svađajte se.

— Ne može ovaj tifusar ovde . . . Tamo je za one što su u bunilu . . . Mi smo rekonvalescenti . . . On ima vatru . . . Zaraziće nas . . .

— Smiri se, i on je rekonvalescent — umiruju bolničarke.

— Nije. On je u bunilu . . . Gde mu je jare. Kakvo jare . . . Nemaju ni intendant i jariće, a kamo li tifusari. Beži[^]čorače (i otpoče istiskivanje došljaka). —

— Drugovi, napravite mesta kod ove vatre da sto^{TT}ti-u-još 2—3 nova — obraćaju se opet bolničarke bolesnim drugovima.

— Drugarice, ovaj turio noge u vatru i popekao prste . . . Smrdi . . . Gori.

— Peče se, a ne oseća.

— Ziv li je? . . . E, majku vani ludu, izgoreše čoveku noge, a oni ne vide, luđaci jedni, više jedan Banijac.

U ugao sobe smešteni su najteži pegavičari sa temperaturom. Gledam, izgorele cipele jednom Banijcu, a ovaj[^]što je naišao traži svoju sestru.

— Ja došao da vidim gde mi je sestra Mara, kad ugledah peku ljudi svoje sopstvene noge, a ne osećaju.

— Gotovo je, drugarice Julka... Ovaj umre, govori mi tiho jedna mlada bolničarka pokazujući na čoveka koji je opekao noge.

— Izadite u hodnik, drugovi. Obraćam im se.

— Nećemo! Neka idu ovi, a oni ako su mrtvi — iznesite ih, ali mi od vatre nećemo dalje. Zima nam je. Nećemo da napuštamo lepo mesto.

Bolničarska četa donela je šatorska krila. Napravili smo nosila i izneli dva mrtva.

Podeljena je cicvara. Čuje se zveket kašika i porcija. Galame ljudi. Mumljaju, mljackaju. Zadovoljni pričaju svaki o svom zavičaju.

— Ovo je gore od Vavilonske kule, kaže mi Danka... Idem do Sandžaklija da tražim nešto za ručak.

Skupljamo ko zna po koji put razmилele pegavičare. Bolničarska četa se trudi. Po dvoje uhvate jednog tifusara pod ruku i vode. Govore mu da će dobiti toplu cicvaru, a bolesnik se smeje sa izrazom životinjskog nagona za održanje. »Ala će biti čorbe ... he-he, tople čorbe i kukuruze.«

Javlja mi da je jedan Sandžaklija pod nekom jelikom i da neće da izađe. Leži i nariče: »Ne mogu da idem, a oni neće da me nose ... Neće da me stave na nosila ... A ja sam se borio dok sam mogao ... Zar je to pravo ... Majko, gde si majko ... Nosila sve nose, a mene jednog neće ...«

Dogovaram se sa bolničarima. Moramo ga poneti. Nema mo nosila. Tu kraj naše bolnice nalazi se drveni sanduk sa ručkama za nošenje maltera. Ova kuća tek što je završena, pa je ostao sav zidarski alat. Dva bolničara staviše Sandžakliju u sanduk, uzeše za ručke i nose ga. Sedi Sandžaklija i smeje se.

— Zar ovih 200 metara ne mogade da dođeš pešice, nego mučiš ljude, prebacujem mu.

— Ne mogu da maknem ... Ej kuku, ne veruju mi... Zovite doktora ... neka vam doktor kaže ... Iznemogao sam ... Teški pegavac preboleo ... Doktor neka kaže.

— Pa ona je doktor.

— Doktor? Doktor je muškarac, samo ima jedna ženska doktor. Znam ja nju. Ali gde je Julka? Ko zna gde je Julka? —

— Pa ona je Julka.

— Ti Julka? E baš mi je milo! E pa sad znam... Sad ćeš ti, Julka, da me umivaš ... Lično ti... Doktor ... Ima da me umivaš ... neću nikog drugog.

Gledao me je životinjski i smejao se zlorado. U licu je bio blatnjav, zamazan. Iz nosa mu je curila sluz. Usne mu ispucale. Oko usta okorela gar i blato.

— Umi se sam. Možeš ti. Evo ti voda. Lepa, čista izvorska, govorim mu a on me gleda divljim pogledom i pobesneno viče:

— Neću da se perem ... Neću sam ... Moraš ti lično da me umivaš ... Ti lično, Julka ... Razumi, ti si doktor ...

Zasukala sam rukave. Savila mu glavu kod izvora. Dohvatila sapun i vodu i počela da mu trljam lice.

— Jao boli me, jao, ali samo tari... Neka padne kal... Neka ... Neka. Dok penuša sapun kojim ga umivam, on kao da uživa... Umila sam ga. Oprala mu ruke. A on sav srećan što sam ga ja umivala, stade mirno. Stavi ruke na slepoočnicu u znak pozdrava i reče:

— Hvala, drugarice Julka. Za sada je dosta. Idem da jedem. I uputi se gotovo trčeći prema planinskoj kući gde su ostali pegavičari primali hranu.

— Majku ti šeretsku. Nosili te ljudi... Ne možeš da ideš ... A sad, gle kako skače kao srndać, dobacuje mu neki njegov seljka i pijunu ustranu.

— Sta će sve čovek da doživi sa ovim pegavičarima — klimaju glavom ranjenici i bolničarke.

Uz put od Jablanice do Dobrigošća tifusari su se spoticali, padali i umirali od slabosti srca i opšte iscrpljenosti. Ide, padne i umre ... Sedne, zavija cigaretu i samo što je nije upalio ostaje otvorenih očiju držeći cigaretu med prstima. Kao da hoće da nam nešto kaže. Dotaknemo ga, a on se preturi. .. Još je vruć... Ali, pulsa nema. Videla sam mladiće koji su se lagano spuštali i u čučaćem položaju ostali mrtvi otvorenih očiju. Postepeno popuštanje rada srca.

— Druže, produži — prilazile bi mlade bolničarke oslovljavajući ove mladiće. A oni su bili mrtvi.

Pobegao je Jup. Zarobljeni nemački bolničar koji je došao kod nas u bolnicu 1. proleterske divizije u Gornju Snjegotinu. Pričao nam je da je došao sa istočnog fronta da bi pao kod nas u ropstvo. U početku se plašio. Kasnije je uvideo da smo dobri

i poštteni ljudi, kako je to on govorio, i radio veoma vredno. Prvi put hteo ja da pobjegnem kada smo prelazili drum kod Konjica, ali se nije snašao. Posle se udružio sa Sefikom.⁴ Jup i Šefik sakrili su se u džbunju i noću, dok je bolnica prolazila, ostali su nezapaženi. Ujutro smo primetili da su nestali. Nije nam bilo krivo. Sefik je od prvog dana govorio: »Nemam ja živaca za ovakav rat. Ja nisam komunista. Nemam ja ničeg zajedničkog s vama«. A Zmajević je bio drukčiji, ponašao se kao da je uvek pripadao našem pokretu. Koreo je Štefika. A Štefik, demoralisan, odgovarao mu je: »Ti ostani s njima, a ja ću da bežim ...« i pobjegao je.

30. mart. — Rat je strašan zločin pomanitalih osvajača. Ginu ljudi na bojnom polju. Umiru kao snoplje u bolnicama. Na putu, u pokretu. Hoće li doći kraj ovom besomučnom ubijanju? Hitlerovci su rešili da nas unište, a mi smo odlučili da se bijemo i umiremo stojeći. To sam čula za vreme španskog rata ... Nećemo da padamo na kolena, umrećemo stojeći...

U Centralnoj bolnici su svi teški bolesnici koji su болоvali ili boluju od pegavca ili trbušnog tifusa i drugih unutrašnjih bolesti. U bolnicama i najbolji borci reaguju često kao psihotičari. Ratna psihoza se pojavljuje povremeno tu i tamo i među svesnim drugovima ... Teške živčane pojave, napadi, bucnovna stanja dosta su česta. Ipak nema svađe niti tuče. Ljudi nisu svesni svojih postupaka, ali se ponašaju ljudski jedan prema drugom. Među njima ima mnogo članova Partije, pa je moral na visini čak i u ovakvim nenormalnim prilikama i teškim duševnim stanjima. Drugovi jedan drugog bodre: »Druže, budi svestan ... Druže, ne gubi glavu«.

Gledali smo mladića pegavičara koji je jahao na konju. Niko ga nije poznao. Konja je natovarao vrećama, za rep mu vezao jare, a jaretu za rep šerpu. Preko brda i kamenja šerpa odzvanja kroz večernju tišinu. Slušamo. Tifusar spokojno jaše. Približava nam se, a sve je jasniji zvuk šerpe ... To i neprijatelj može da čuje ... Ali tifusar nije svestan da time može da otkrije pravac našeg kretanja. Došao je sasvim blizu. Prilazimo mu. Govorimo mu, ali njegov nagon za održanje jači je od naših reči.

— Ne skidaj šerpu, dere se tifusar iz sveg glasa. Ne seci kanap. Treba mi šerpa da skuvam pšenicu i škrob ... A jare kad zakoljem daću i tebi — dodaje lukavo.

⁴ Sefik je bio domobranski lekar. Zarobili smo ga u Teslicu.

Ipak smo odsekli kanap kojim je bila zavezana šerpa jaretu za rep ... Privezali smo šerpu za sedlo. U početku se bunio »Ne čujem je ... Izgubiće mi se noću«. Umirili smo ga i zadržali tu noć s našom bolnicom.

31. mart. — Obilazim sela gde je smeštena naša bolnica. Vlahovanje i Mosorovići. Idem svaki dan do Jažića gde je bolnica 2. divizije. Dulić je bolestan od nekog gripa. Ima temperaturu 39°. Kod njih sam čula da je dr Mijušković dobio gangrenu u obe noge. Komplikacija posle tifusa. Uspit je umro. Zao mi ga je. Bili smo dobri poznanici. On je bio lekar na Ubu i dolazio je kod Miše u Valjevo. U partizane je došao iz Crne Gore pošto je napustio Ub . . . Zelela bih da je kod Dulića ovo grip, a ne neki pegavac.

Poginuo je junačkom smrću zamenik komandanta 2. crnogorskog bataljona. Borio se protiv četnika u stojećem stavu. Tane ga je pogodilo posred čela.

Četnici su morali da napuste svoje položaje iako ih je brojno bilo više od naših. Razbili su ih proleter i svojom žilavom upornošću i automatskim oružjem. Kao miševi pobjegli su na Treskavicu.

Obišla sam sela Jelašca i Boriju. Sedma krajiška brigada pripala je 1. diviziji. Treba reorganizovati sanitet. Imam puno posla. Naša bolnica je ogromna. Ima tri ešelona ranjenika, jedan rekonvalescent od pegavca. Brojno stanje 800. Muku mučim sa Zmajevićem. Od kada je pobjegao Sefik on stalno nešto izmišlja. Ne radi ništa. Zali se da je bolestan. Dobija duplo sledovanje. Dva parčeta pšeničnog hleba i duplu hranu. Bajagi ima tuberkulozni proces na plućima. Stalno mi govori:

— Vi ste ljudi naročitog kova ... Vi ste komunisti. . . Dajte mi otpusnicu. Ja sam teško bolestan.

— Mi smo ljudi naročitog kova, ali smo i mi od krvi i mesa. Ti si se šepurio u Tesliću praveći se da si naš. A sad? Sada si bolan, prebolan!

Razmišljam . . . Neka ga đavo nosi. Ne mogu da ga gledam kako cmizdri. »Pusti me kući. . . bolestan sam. Ne mogu da izdržim. . . Neka ide Fići i neka mu politički komesar da otpusnicu«.

Miralen je lekar 7. krajiške brigade. Apatičan je. Izgleda spleten. Laici ga kritikuju i smeju mu se. Baš mi je krivo. A on

sve to trpi. Uzela sam ga u ambulantu divizijske bolnice. Radi pored mene. Malo ćemo mu podići ugled. On nije loš čovek. Ljubica Zivković, zamenik upravnika divizijske bolnice, bodri ga na rad.

Otvorila sam nov kurs za bolničarke. Imam mnogo devojaka na kursu. Sve nove koje su pošle u borbu, moraju prvo da završe sanitetski kurs pa posle idu na raspored u bataljon. Radimo na stručnom usavršavanju. Kucali smo tabake na pisačkoj mašini. Po tri devojke dobijaju jednu svesku otkucanih tabaka. Posle teoretskog časa praktično vežbaju. Ljubica Zivković im pokazuje zavoje.

— Raditi i raditi na podizanju kadrova — to je naš cilj, ponavlja Ljubica moje reči, a ja se smeškam. Mnogo mi je draga ova neumorna Crnogorka.

Obuzelo me neko ludo verovanje da je moj Miša živ. Čak je i Đura počeo da podržava ovo moje mišljenje. Ako se vratimo u Sandžak možda ću ga naći ili ćemo bar nešto čuti o njemu. Ako je živ, nećemo se rastajati. Pričaću mu kako sam mnoge noći proplakala, a mnoga polja i planine propešaćila u razgovoru sama sa sobom. »Vičem te ali me ti ne čuješ. Plačem i dozivam te, a vetar raznosi moj žalosni zov. Lim je daleko. I Divci. I Ivanje i Pljevija. Sve je to beskonačno daleko, pa nema odziva« ...

Dura je dobio napad žuči. Hirurška ekipa bila je u Jelašcu. Sada su u Jeleču. Morala sam da dam sedativa svom bolesnom bratu. Umirio se. Spava. Rekao mi je odlučno da neće da ide u Centralnu bolnicu.

— Želim da se vratim u Srbiju sa proleterima kao lekar koji je ukazivao pomoć ranjenicima na bojnom polju ...

Kušić se ubio u bunilu. Dobio je pegavac i izvršio samoubistvo svojim velikim revolverom.

Pero Četković, komandant 3. crnogorske divizije, umro je od zadobijenih rana. Pokosio ga je rafal preko trbuha. Jedan avion leteo je nisko i iz svoga mitraljeza potkačio ovog komandanta u ruku, trbuh i obe noge. Pero je umro od peritonitisa. . . Sada je komandant 3. divizije Radovan Vukanović.

3. april. — Jutro. Jučerašnji dan u Vlahovlju osvanuo je pod snegom. Hladno je pod Treskavicom. Danas kao da malo popušta. Nema više snega. Dobila sam od Gojka naređenje o

novom razmeštaju. Dura treba da ide u hiruršku ekipu Centralne bolnice, a Kukec da dođe na Durino mesto. Dura je juče opet dobio napad žučí. Ostaće ovde još dan-dva. Javila sam Gojku. Došla sam u štab divizije u selo Poljice. Srela sam dr Nikolu Nikolića. Došao je iz ustaškog koncentracionog logora iz Jasenovca. Zamenili smo ga za zarobljene Nemce.

5. *april.* — Danas po podne odlazim u Miljevinu. Tamo je sada bolnica 1. proleterske divizije. Imam mnogo posla oko priprema za evakuaciju. Dan je vedar i sunčan. Atmosfera u štabu prijateljska. Nema više nervoze. Svi su jedan prema drugom ljubazni i predusretljivi. Nema zajedljivosti. Živimo kao velika porodica. Posle kritike u Bijeloj osećam se preporođenom. Trčim u štab na svaki poziv i nastojim da izvršim svoju dužnost što savesnije i tačnije. Kod nas nema zabušanata i ne može ih biti. Nismo mi domobrani koji su vaspitavali Zmajevića da jede beli hieb, a da simulira tuberkulozu. Otišao je ... Pustio ga je Fića.., Ja nisam htela da mu dam otpusnicu. »Neka ti politički komesar divizije da ako hoće, a ja ti neću dati ništa pismeno... Samo je tvoj život dragocen, a svi ostali neka izginu« ... rekla sam mu na rastanku. Zgranula sam se kad sam videla da je preko ramena prebacio svoje nove, domobranske čizme, koje je čuvao u komori intendanture naše bolnice, a hodaó je u vojničkim cokulama. Spremao se za šetnju po ustaškim varošima ... Prozrela sam ga ... Cifta ... Čizmice nove nosi čovek iz rata ...

Dok naši ljudi neumorno rade, takvi kao što je poneki zarobljeni lekar odlaze smejući nam se u brk. Zmajević mi je na rastanku dobacio: »Ja sad idem kući, a vama kako bog da.« Neka ga. Mi radimo. Neumorni smo. Čak i ovi iscrpeni tifusari i teški ranjenici čine natčovečanske napore i idu dalje.. Ovo je beskonačni marš bez kraja ...

12. *april.* — Četiri dana smo u Zeljevu. Imamoi mnogo ranjenika. Hirurška ekipa radi neumorno. Dura je ozdravio i opet operiše. Za njih nema odmora ni sna. I danju i noću rade. Naši su prešli Drinu i otišli daleko. Talijani i četnici i pored bunkera i utvrđivanja nisu mogli da zadrže prodor naših proletera. Oni imaju mnogo žrtava, a i mi. U Odžaku smo saharanili dva proletara, a ovde će još četiri umreti. Rane su im smrtonosne. Na ratištu smo ostavili 15 mrtvih. Teško je bilo forsirati Drinu kada neprijatelj čeka na nišan i otkos mitraljeskim

rafalom. Strašne su bile borbe. Drinu su partizani preplivavali i prebacivali se splavovima. Sa druge strane sipala je vatra. Naši su pošli za Zicom, vođom mitraljezaca. Bilo ih je oko 250. Svi su se dobrovoljno javili. Te noći poginuo je Spasoje Dragović i Spasoje Gošović. Oba Crnogorci, moji ranjenici i dobri poznanici. Tek što su izašli iz bolnice oporavljeni od rana otišli su u novu borbu i poginuli. Iz studentske klupe pošao je mladi Dragović da se bori za slobodu svoje Crne Gore i pobjedu naše Komunističke partije. Pade kraj Drine, kao i Gošović i drugi... Bili su mladi... zdravi... Bili su junaci... Dve suze skotrljaše mi se niz obraze. Rukom sam ih otrla, da ih niko ne vidi i pogledom potražila u kom žbunu ili paprati leže naši mrtvi proleterii.

15. april. — Idemo pešice iz Zeljeva u Cajniče. Idemo Behija — mala Sarajka i ja. Kuriri i bolničari odoše napred. Ostavili su nas. Oko 4.30 časova 4 »savoje« počeo da kruže iznad mesta gde doživješe užasan poraz. Čučimo iza debelog cerovog stabla, dok oni preleću iznad nas. Malo dalje mitraljiraju... Mi smo pošteđene...

Pre dva dana bombardovali su Ustikolinu. Hteli su da nam osujete prelazak Drine. A mi smo je prešli velikom dereglijom. I konji... I tovari... I mi... glavnina je prelazila splavovima, a prethodnica i neke borbene jedinice negde i plivajući... Gledam duž reke ostatke bunkera. Sve jedan do drugog. Ozbiljno su se spremali četnici i Italijani da nam osujete prelazak... Ali divovskom naletu proletera nije odoleo mnogobrojniji neprijatelj...

Jutros sam ustala rano, u 4.30 časova. Ptice su pevale tako lepo da sam za trenutak zaboravila na rat. Izašla sam iz kuće gde smo prenoćili. Vazduh je bio mlak. Razgledam okolo. Polja zasejana. Trava nikla. Voće ucvalo. Proleće... Svuda se priroda budi... Lakše nam je ratovati kada zazeleni šuma. Idemo. Šest sati izjutra. Prolazimo kroz sela. Ovde je bilo ratište. Crknuti konji. Popaljene kuće. Čengića kula je kao mali begovski dvorac. Ima dve kule i mnogo kuća na jednom brdašcu, visoko. A okolo procvalo voće. Približavamo se. Ptice cvrkuću, trava ozelenela. A dvorac, — sav u razvalinama... Prozori razlupani, neke kuće razrušene, druge popaljene. A iz daleka kada smo gledali, nismo videli tragove rata. Zaključila sam da je beg imao

smisla za uživanje. Izabrao je lepo mesto za sebe i svoje hanume.

Četnici su se razbežali. Talijani se povukli. . . Idemo putem same, Behija i ja. Nigde neprijatelja. Samo avioni neбом kruže. A nebo oblačno. Ako padne kiša neće nas avioni celim putem pratiti do Čajniča.

Ucvao behar kao i lane.

— Kako je lijepo, drugarice Julka, obraća mi se kroz smeh razdragana Behija . . . Još malo pa će i ovaj rat proći. . . Jedva čekam da dođem u Sandžak; možda ću tamo koga od svojih naći.

Videla sam Johana⁵. Došao je u štab 1. proleterske divizije sa štabom 6. istočnobosanske brigade. Mršav, dugačak, kao i pre. Preležao je pregavac, pa je po malo ostareo. Sav je naboran. Govorim mu o Miši, a on kao da je to primio sasvim indiferentno.

— Čuo sam, veli, da je propao u Sandžaku.

— A ja se nadam, kažem, možda je kod Talijana. I prosto tražim da me uteši. On me i ne sluša. Hoću da mu pričam kako živim od uspomena. Kako se sećam svake Mišine reči, svakog pokreta. Ali, Johan me i ne sluša . . . Tešim samu sebe Đurinim rečima.

— Tek kada se svrši rat videćemo da li je Miša poginuo ili je živ. Nezgrapan je ovaj Johan. Kako tupo reaguje na Mišin nestanak.

Rastali smo se hladno. Nema osećanja prijateljstva kod Johana...

16. april. — Čajniče. Išle smo Behija i ja 14 časova pešice. Brzo, same. Komandant 2. bataljona iz 2. divizije reče nam da ne treba ići kroz ove terene sam. Još tu nije sve čisto. Naročito za žene nije preporučljivo da idu same.

Spazismo jednu kolonu. Eno naših! Behija i ja potrčismo, žurimo se. Kolona odmiče, kao da beži od nas. Mi trčimo da je stignemo. Daleko su. . . Činilo nam se kao da idu u suprotnom pravcu.

— Idu trčećim korakom. Nećemo ih stići. S desne strane u brdima puca. Behija, pod sugestijom reči onog komandanta bataljona uzvikuje:

⁵ Dr Dragan Jovanović Johan. stomatolog.

— Nečist je teren, drugarice Julka. Zarobiće nas četnici.. Požurile smo. Trčimo, a ja je usput hrabrim: — Ne plaši se, Behija! Mi smo partizanke. Moramo imati srce junačko — i potapšem je po ramenu. Ona kao da se smirila.

Posle jednog sata nailazimo na jednu četu Beogradskog, bataljona. Sada mi je lakše pri duši, kaže šapatom Behija. Dali su nam Beograđani (u ovoj četi ih i nema, a tako ih mi zovemo po navici iz ranijih dana) malo cicvare i ovčetine. Okrepismo se. Da tražimo štab divizije po selu — nema smisla. Oni su u Čajniču. Idemo pravo tamo. Pitamo usput koliko ima do Čajniča? Kažu tri sata! Kroz jedan čas opet pitamo seljake, a oni nam odgovaraju »tri sata«. U jednom selu pridružuju nam se jedan politički komesar, jedan borac rekonvalescent i jedan bivši ranjenik. Idemo opet šumom. Velika debela stabla. Bele breze. Sunce već na zalasku. Nebo se zacrvenelo. Penjemo se uz brdo. Na vrhu, među jelikama sneg, a put blatnjav. Gazimo kal. Na putu nailazimo na razbacanu talijansku arhivu, pobacane šlemove, odelo, krvave zavoje, sanduke, poklopce od porcija. Naši su se presvlačili tu u šumi. Skidali svoja odelja, čakšire i kapute, stare vojničke bluze i pantalone, i oblačili novu talijansku uniformu. Tu su poginuli talijanski pukovnik, kapetan i još neki oficiri — alpinisti. Po putu i šumi leže razbacani talijanski šeširi sa perom. Neke brojke na njima. Sa mnogih je neko poskidao pera . . . Vide se ostaci bunkera i zaklona. Izgleda da su ovde bile žilave borbe.

Izgrejao mesec. Kroz grane i gustu šumu prodire njegova bleđa svetlost. Ipak nam koristi i to malo mesečeve svetlosti. Vidimo put. Idemo stalno niz brdo. »Još ceo sat ići ćemo niz brdo« — kaže jedno dete iz sela Piskavice. I nije nas prevarilo. Opet blato. Jedna žena stoji pred kućom. Mlada, predusretljiva i veoma prijatna. »Tu blizu je Čajniče . . . Pola sata . . . Od česme, sve kanalom je put. A kanal su prokopali za vodovod i tako ostade« — reče žena.

Idemo, gotovo trčimo preko livadice obasjane mesečinom. Nema više šume. Put je сув. U dolini između brda pomoli se svetlost, a istovremeno čujemo vrevu. To su borci topovskog odeljenja, oko njih konji, mazge, sanduci sa municijom. Puno krša. Idemo dalje. Nailazimo na »moju bolnicu«. To je škola u kojoj sam pre godinu dana kad smo došli iz Kamene gore smestila oko 30 ranjenika. Sada su svi prozori poprskali. Velika crkva »Majka božije čajničke« porušena je. Oko nje su same ruševine. Ulice sve zakrčene od cigala, crepa i građe. Pri povla-

čenju četnici su zapalili veliki magazin sa municijom i eksplozivom, od čega je crkva oštećena a okolne kuće razorene. Prava ratna varoš. Sve je u lomu i kršu. Noć je. Ušli smo u prvu kuću gde smo videli partizane. Objasnili su nam gde je štab divizije. Posle pet minuta naišli smo na naš Kragujevački bataljon. Pekli su palačinke.

— Evo, drugarice Julka, i za tebe dve palačinke sa džemom od kajsija ... Ratni plen ... Mleko u prahu ... Lato kondenzate ... Zejtin, brašno talijansko ... Sve iz magazina »od preko puta« ... Parlare italijano! — viču Kragujevčani u sav glas. Smejali smo se i u slast pojeli palačinke. Ispratili su nas do štaba divizije ... Posle jednog sata legosmo umorni da se ispavamo.

20. april 1943. — Pre četiri dana bili smo u Čajniču. Opet su nas bombardovali iz aviona. Srušili su još neke kuće. Otkinuli su ruku jednom Talijanu koji je pomagao Tončiju — kuvaru Prateće čete. Operisala sam ga u toku noći. Amputirala mu ruku. Ujutro su mi doveli još jednog Talijana. Morala sam da mu amputiram desnu nogu. I njega su »savoje« bombardovale i ranile. Naređen je hitan pokret. Celu noć smo ispraćali ranjenike i bolesnike. Imali smo ih 70. Za tri sata evakuisali smo sve. Fića se razgalamio što sam u Čajniču ostala do 9 sati ujutro. Kažem mu da sam operisala Talijane.

— Oni bi tebi kuršum u čelo da su te uhvatili, a ti njih operišeš i otpremaš nosilima u Pljevlja ...

— Da ... Našli smo 16 ljudi i predali im dvojica nosila i srpovodnicu.

— Kakvu sprovodnicu?

— Ranjeničku kartu ... Dala sam im antitetanus serum i injekciju morfijuma da ih manje boli... Napisala sam sve što sam radila.

— Trebalo je da te pustim pa neka te zarobe, kad si tako bolećiva prema neprijatelju.

— Prema Ženevskoj konvenciji mi smo lekari obavezni da ukazujemo pomoć svakom pa i neprijatelju ...

— A neprijatelj će naše ranjenike kad ih zarobi da postrema ... to je njihova konvencija. Brže, brže odlazite... Evo vam pravac, dovikuje Fića i udaljuje se manje ljut nego kada je naišao.

U bolnici u Čajniču vladao je grip i pneumonija, pored pegavca koji nas prati od kada smo bili zaštitnica Centralne

bolnice. Uglavnom svi su bolesnici dobro prošli. Nismo imali smrtnih slučajeva. Bolnica, ranjenici, bolesnici i osoblje otišli su još u toku noći. Sada se verovatno odmaraju, dok mi tek krećemo. Opet uzbrdo . . . Posle tri sata hoda naišla sam na moju bolnicu i noćasnje ranjenike koje smo evakuisali iz Cajniča. Bolničko-kuhinjsko osoblje nosilo je džakove sa makaronima. Kante sa zejtinom. Konzervirano zaslađeno mleko. Ali niko nije kuvao. Sve je bilo palo na teret nekoliko mladih bolničarki. Naredila sam da otpočne spremanje ručka. Kuvali smo makarone u mleku i pekli priganice. Svi su bili zadovoljni. Jelo se obilato. Otpočinuli smo nekoliko sati.

27. april. — Neprijatelj je još dvaput bombardovao Čajniče (20. i 22. aprila). Iz Guvništa smo prešli u Ifsar. Fića nam je izdao novo naređenje: »Idite ponovo u Guvnište, i to odmah«. Danka se izvukla. Nismo išli natrag. Slala sam toga dana tri kurira da ubrzaju pokret. Hranu i belo brašno ostavili smo u šumama više Ifsara, a konje smo poslali u Guvnište. Fića nam je napomenuo da prebacimo bolnicu što hitnije čak u Meljak. Dobićemo pravac.

Kod nas se ovde sve ustalasalo. Neprijateljska glavnina nadire u pravcu bolnice. Jedna kolona — pobočnica — od oko 80 vojnika javila se tu u blizini. Čak su iz Miljevine evakuisani ranjenici Centralne bolnice. Nama je dobro došao ovaj pokret. Sutradan, pošto smo evakuisali bolnicu 1. proleTERSKE divizije iz Guvništa, neprijatelj je bombardovao ovo selo tako da nije ostao kamen na kamenu. A ranjenici su već svi bili otišli iz sela. Ostalo je samo nekoliko tifusara. Poginuo je jedan, a dva su teže ranjena.

Jeleč je bombardovan. Tamo su smešteni teški ranjenici Centralne bolnice. Ima žrtava.

Prešli smo pešice Ponikve i tu se zadržali dva dana. U Vojtini smo bili dve noći i jedan dan i stigli u Meljak. Stižu nam teški ranjenici. Smeštamo ih u Popov Do.

Četiri lekara razbolela se od pegavca, najteže dr Nikola Nikolić. On je bio uveren da je u detinjstvu preležao pegavac, pošto je rodom iz Gornjeg Vakufa. . . Ali, kao što se vidi oboleo je kod nas. Spasao se Jasenovačkog logora da bi oboleo od pegavca u proleTERSKOJ jedinici. Negovao je političkog komesara Miroja koji je imao jednu od najtežih formi pegavca. Nije se čuvao, verujući kao lekar preventivac u svoj stečeni imunitet.

A u stvari nije preležao pegavac u detinjstvu. Kada se Miroje oporavio dr Nikolić se teško razboleo. Od pegavca su болоvali i dr Miralen i dr Levi oba iz 7. krajiške brigade. I na kraju razboleo se Ivo Popović Dani, student medicine. On je ostao u Miljevini. Kod nas u bolnici ne umiru od pegavca. Kad prezdrave kao rekonvalescenti počnu da jedu. Dobivaju dosta hrane. Velike porcije mesa i variva i po kilogram hleba. Tako je naredio politički komesar 1. proleterske divizije.

Ispod Ljubišnje smo. Nekoliko desetina kilometara nepregledne zelene borove šume. Trava velika, a i mnoga stada goveda, ovaca i koza. Pričaju seljaci da su pojedine pljevaljske »gospođice« počele da govore talijanski, postadoše »Talijanke«, a Danka kaže »talijanske« . . . Sela su naša. Četnici su ih bili mobilisali i oterali pod Konjic i Jablanicu. Sada se uglavnom vraćaju kućama. Samo je Milutin Jelovac, njegov brat i još jedan seljak — sva trojica iz meljačke opštine — u bekstvu. Svima je zagarantovano da se mogu vratiti kućama. Samo su njih trojica, u odsustvu, osuđena na smrt. Kada smo došli pričali su seljaci: »Nemojte ići od nas. Bilo je strašno i nama i vašoj gerili. Jure nas četnici. . . a Milutin Jelovac je komandant četničkog bataljona. Jurili su našu gerilu prošlog leta kada ste vi otišli i uhvatili dvojicu: Mišu Cvetkovića i Kažića, odveli ih u Pljevlja i streljali. Miša — stari robijaš, držao se junački. Održao je govor talijanskim vojnicima, a oni odbili da ga stresaју.«

Narodna mašta! . . . U stvari četnici su pobjegli u blokove. Odande povremeno pokušavaju da izvrše napad na nas. Talijani su u dva maha pošli na nas, ali su ih Krajišnici vratili. Od jutros se čuje borba. Tuku mitraljezi, a opali i poneki top. Četnici bi u grad da se sklone, ali im Talijani ne daju, već ih kao kućice drže pred gradom. Čuvaju im vrata pred kućom.

Opet neke čarke . . . Avioni su manje aktivni. . . Verovatno će naši napadati jačim snagama . . .

Bolnica je na lepom mestu. Dolovi. . . Livadice . . . Šumice . . . Borje . . . Sunce greje. Dani postadoše topliji, a i noći nisu hladne. Bolesnici bez temperature i rekonvalescenti spavaju po pojatama. A noći su pune zvezda. Mesečina kao dan. Krećemo se i noću kao po danu.

4. maj. — Proslavili smo Prvi maj kod 3. krajiške brigade u Sljivanskom. Naši »brđani« ispalili su na Pljevlja 18 granata.

Kod neprijatelja je nastao metež. Danka je ostala kod 3. krajiške brigade. Čula je od seljanke — rođake da je njena Nada u Pljevljima. Majka je otišla u Beograd. A Nada se vratila u Pljevlja. Danka je pisala Nadi da dođe u partizane. Nadamo se da će doći, ako nađe put.

Četnici daju propusnice majkama da idu i zovu svoje sinove natrag kućama. Niko te žene uz put nije legitimisao. Verovatno među njima ima i špijuna.

Čujemo kako ljudi pričaju da ima seljaka koji pobegoše u Pljevlja. Odoše u blokadu. Idu u žicu, uterali im četnici strah u kosti.

Pod Ljubišnjom seljaci su mi objašnjavali šta je to smrčić, šta bor, a šta jela. Još u Bosni uočila sam neku razliku, ali se nisam uživala u to potpuno. Bila je zima. Imala sam mnogo posla u bolnici. Sada je predah. Po ceo dan sam u šumi. Gledam lepote naših besputnih predela. Posle rata ovo će biti izletišta. Cela Bosna, Hercegovina, Sandžak i Crna Gora sa svojim lepota bice naši turistički predeli koje ćemo trasirati i isprepletati putevima ... Zanela sam se ... Daleko smo od izleta i turizma ... Još je rat i sve ove lepote, baš zato što su u bespuću, naši su najbolji saveznici...

Divim se našim seljačicama kako se dobro snalaze u ovim brdskim predelima. Samo oni mogu biti kuriri! Upamte put, kroz ova brda i doline i znaju i noću da nas provedu. Kakva kolosalna orijentacija! Noć. Ne vidiš prst pred okom. Idemo. Kamenje se isprečilo na svakom koraku. Uplicemo se u trnje. Čujem po neku psovku ili ljutiti glas. Vraćamo se sa proslave Prvog maja u hiruršku ekipu 1. proleterske divizije. Borac — seljak iz Krajine vodi nas. Divno razaznaje put. Iskobeljali smo se po mraku uz onaj krš, popeli se iz uvale i nismo ni osetili kad stigismo do kuće koja nam je privremeni dom.

Kuća u kojoj je hirurška ekipa liči na galiju iz srednjeg veka. Velika soba sa drvenim ugrađenim ormarima (slično plakarima) i sa dosta lepim i velikim prozorima. Inače po Bosni i Sandžaku prozori su mali. Jedva da dete glavu može da proturi kroz njih. Pa onda one gvozdene rešetke. .. Srednji vek ... U sobi je hirurška ekipa svuda okolo drvene klupe duge koliko

i soba — 5—6 metara. U sredini veliki sto, u uglu kandilo. »Naša galija« puna je sanduka, lekova, raznih sitnica, bakrača, šerpi. Sve su to nužne stvari hirurške ekipe.

Svaki član hirurške ekipe ima mesto za spavanje. Po podu razastrta šatorska krila, preko njih slama 10 do 15 cm debljine, a preko slame ćebe ili šinjel. Ovi kreveti od slame odvojeni su putanjom koliko da nogom prođeš.

Zabeležila sam radi orijentacije naš sledeći pokret. Pravac: Kosanica — Kričak — Krupice — Barice.

11. maj. — Napustili smo Višnjicu i kuću Vidosavinu. Ispratili su nas sa puno lepih i laskavih reči. U stvari nisu baš tako prijateljski raspoloženi prema nama. Vidosavin sin Dušan je partizan, ali i pored toga ona nas je mnogo grdila dok smo bili u njenoj kući. Ako bolesnici učine nešto oko kuće, što njoj ne godi, ona zagalami po dvorištu:

— Nisam se nadala ovome od partizana. Mislila sam da je njihov program drukči. A eto, kakvi ste! Gori od četnika...

I tako je stalno govorila, dok politički komesar divizije nije naredio konfiskaciju kod Milutina i Jovana Jelovca. Njima su naši svu hranu dizali. A familiju uputili u Pljevlja. Talijanima. Omekšali Jelovci. Nema više larme. Ne grde nas. Da li zato što ih četničke porodice ne čuju, ili što imaju »respekt« prema konfiskaciji.

Dobro nam je bilo u Višnjici. Bolesnici su se bili oporavili. Dobro su jeli. Hrane je bilo u izobilju. Samo rekonvalescentima od pegavca nikad nije dosta hrane.

Tu, u Višnjici, dogodila nam se jedna prilično neprijatna stvar. Došla jedna žena i priča:

— Tražim jednog doktora.

Danka me pogleda i seti se o kome je reč, a žena nastavi:

— Bolovao je od pegavca ... inače je pomalo brbljiv. U putu od Popovog Dola prema Višnjici ušao u moju kuću i ispričao mi je ovo: »Deca su ti pocepana, nemaš robe ... Ako hoćeš doći u Višnjicu, tamo ja imam šatorska krila i ćebad, daću ti koliko te je volja. Ti meni donesi pevca ili tako nešto«. .. Ja sam ga ugostila, najeo se čovek ... pa sit, pošao. Zato sam došla. Tražim tog doktora. Kad bih ga videla odmah bi ga poznala, a zaboravila sam mu ime.

Nismo se setili da je uputimo lekaru koji je preležao pegavac, a nismo ni obraćale toliko pažnje na njeno pričanje. Međutim posle dva dana ona dođe ponovo s pevcem pod pazuhom. Kod mene navalio narod na pregled i za lekove. Ja pregledam, a Danka održava nekakav red. Zena s pevcem pod miškom obraća se Dani:

— Došla sam da mi date neku mast za oči. . . Dete mi je bolesno.

Soba puna žena, pregledam i dajem lekove. Pregledani odlaze, a novi ulaze. Danka otvara vrata, propušta ženu unutra i veselo dobacuje: — Kod nas počеше da dolaze i s pevcima.

Pogledom sam je presekla i dala do znanja da prestane sa neumesnim primedbama. Danka se uozbiljila. Pregledala sam sve žene i decu, a ova s pevcem dobila mast za oči, ali sedi i dalje. Danka vidi da je situacija nezgodna i da žena ne želi pred svima da iznosi svoje muke, pa isprati sve. Ostasmo žena, Danka i ja.

— Znaš, drugarice, obraća se žena Danki, ja tražim doktora . . .

— Ona je najglavniji doktor kod nas u diviziji, odgovara Danka i pokazuje na mene. Zena se snebiva, a Danka je hrabri.

— Slobodno se ti pregledaj . . . Reci slobodno sve što imaš.

Zena zavrte glavom i odluči da izađe sa istinom na tapet.

— Ovaj . . . Dodoh. Onaj doktor reče da će mi dati ćebe i šatorsko krilo za ovog pevcu . . .

— Sta kažeš? Ko ti je obećao šatorsko krilo i ćebad? — upitah.

— Onaj doktor što se zove Popović.

— Znaš li ti, ženo, da su to vojničke stvari... Mi vojne stvari ne smemo zamenjivati... To podleže kazni. . . Sve će nas postreljati . . . Eto, tako ti stoje stvari, govorim i gledam u ženu, a ona se uozbilji pa će reći:

— On je bio bolestan. Ležao pegavac. Možda je i buncao.

Zena okrenu glavu i pođe prema vratima:

— Ležao pegavac . . . A kako je mogao da obeća kad zna da nema prava . . .

— Eto . . . Takvi su ti pegavci. Njima ne treba verovati. Oni nisu svi baš sasvim pri svesti . . .

Danka htjede da skine svoj kaputić i da ga ženi, ali se ja protivih.

— Nezgodno je, šapuće mi Danka. Zena išla četira sata pešice, a sada nemaš šta da joj daš.

Gledam oko sebe. Neka plava flannelska haljina leži preko stolice. Dogovorim se sa Dankom da joj dam ovu moju haljinu.

— Ako hoćeš uzmi ovu haljinu, to ti možemo dati. A vojničke stvari ne dajemo. Jesi li razumela?

Ona klimnu glavom, uze haljinu i ode sa svojim pevcem.

12. maj 1943. — Juče smo bili u Kosanici, a danas u Maoču. Odseli smo kod Nikole i Marinka Golubovića. Pregledala sam mnogo seljaka, žena i dece. Dajemo im lekove i sve što im treba iz naše apoteke.

Videla sam Voju Lekovića. Pitala sam ga da li je čuo što za Mišu. Rekao mi je da je Miša poginuo na Limu kod sela Ivanje. Tvrdi da su ga ubili Talijani, a opljačkali seljaci iz okolnih sela. Ipak mi sve to nije dovoljno ubedljivo. Tek kad stignemo u Dince raspitaću se detaljno o svemu i tada ću biti načisto da li je istina ovo što priča Voja ili ono u šta ja verujem. Potresla sam se jer evo već koji put čujem istu priču o njegovoj pogibiji. Razbio mi se san. Ne mogu da spavam. Zato najviše volim da imam puno posla . . . Da smo u pokretu . . . I da ne mislim o Mišinoj pogibiji.

13. maj 1943. Krupice. Došli smo iz Maoča kroz šumu i preko brda. Priroda ozelenila.

— Ubeharao čečar — govori mi Danka.

— Poturčila si se, kažem joj. Ono ubeharao još i da razumem, ali šta ti je to čečar?

Danka se smeje, guši se od smeha, a ja je zadirkujem.

Pod četinarima procvali crveni pupoljci kao prosute višnje.

— Ne veruješ da četinar može ovako krasno da izgleda, govorim Danki. Kako je priroda lepa i primamljiva! . . .

— A mi ratujemo i nemamo vremena, kaže Danka, da uživamoi u lepotama prirode.

Idemo pešice. Jaka uzbrdica. Zadihale smo se. Šuštale, sedamo na kamen i odmaramo se kod izvora. Putanja koja nas

-vodi široka je oko dva metra, kao neka staza u parku. S obe strane visoki borovi. Dole, duboko — potok.

— U ovakvim gustim šumama krila se naša gerila, priča mi Danka. A i mogla se sakriti... Ali izdajnici četnici priređivali su potere i potkazivali neprijatelju gde se naši drugovi sastaju i kriju... Zato je toliko gerilaca zarobljeno i odvedeno u Pljevlja. Mnogi su streljani. Planina kojom idemo zove se Ljubišnja... Pričala mi je Koka kako su ih hvatali. ... Ona se sakrila u žbunju i pritajila. Neprijatelj je pretresao šumu ... Stalno su se vrteli oko nje. ... Pretraživali žbunje i paprate, ali je nisu našli. Nervozni i nagli ljudi češće padaju u klopku ... Od zveri se možeš odbraniti, ali kada hrane nema, od korenja se ne može dugo živeti... A i po vodu se mora poći. Zeđ goni na izvor ... A kod izvora neprijatelj vreba i sačekuje iz zasede ... Biti pozadinski radnik isto je što i progonjena divljač ... Prošle godine jedini prijatelj našim pozadinskim radnicima bile su ove nepregledne šume i pojedini hrabri seljaci. Operativne jedinice bile su daleko, a pozadinski radnici sami. ...

Dr Julka MEŠTEROVIĆ